

DR. PHD CSÜLLÖG GÁBOR:^{*}
Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében
(A Római Birodalomtól az Oszmán Birodalom kiűzéséig)

Abstract

In Europe's history can be found local states and empires, but their proportion and their political role were changing in the thousand years. The historical geographical research of the state spaces of the empires concentrates on the spatiality (flow lines, flow junctions, conquest of state spaces, turning conquered state spaces into a province). The Carpathian Basin is the great area of Europe, and has been a contact and mixing region of ethnic, cultural and economic influences for thousands of years and where serious state spaces came into existence already in the first century in the flow zone along Danube. But not only the Roman one, the Ottoman one and Habsburg state can be considered for an empire but taking the spatial structure into consideration the medieval Hungarian state, so the imperial structures cover the area's history because of this from the Roman Empire until the 20th century.

1. Európai áramlási zónák és a birodalmi terek

Európa történeti terének alakításában hosszú idő óta együtt jelennek meg helyi államok és birodalmak. Arányuk és az európai politikát meghatározó szerepük az eltelt történeti korszakokban változó volt. Míg az európai államiság kiterjedése elsősorban a birodalmakhoz kötődött, voltak időszakok, amikor egyes helyi állami terek váltak fontossá, vagy számuk a jelen időszakhoz hasonlóan jelentősen megnőtt. Ugyanakkor a változás dinamikáját mutatja, hogy a 16–17. században és a 19–20. század fordulóján a birodalmak uralták Európát. Ezek a változások azt mutatják, hogy a birodalmiság politikai és területi struktúrái mindig életképesek. A birodalmi típusú állami terek történeti földrajzi vizsgálata részben eltér a történettudományi megközelítéstől és elsősorban a térbeliségre koncentrálna közelíti meg a problémát, ezért eltekint a politikai struktúrák adott korszakbeli önmeghatározásától, uralmi rendszerének felépítésétől és az egyszerű történeti megközelítésben használt nagy területi kiterjedés fogalmától. Az állami térbeliség formáinak áttekintéshez a birodalmiság jellemzőiből a térszerkezeti összefüggések alapján négy fontos jellemzőt emel ki:

1. A nagyobb, európai áramlási zónákra épülés, terjeszkedés.
2. Az áramlási zónák csomópontjainak tartós uralása.
3. Az áramlási zónákon kialakult állami terek megszerzése, beépítése.
4. A korábbi állami terek tartományi megjelölése.

A Kárpát-medence az európai politikai tér meghatározó földrajzi egysége, ahol az áramlási zónák találkozásánál különböző típusú Európára komoly hatást gyakorló állami terek jöttek létre. Ezek közül a római, az oszmán és a Habsburgok állama elfogadottan birodalom volt (olyanok, amelyeknek a kárpát-medencei térség csak része volt), de ha a fenti kritériumokat is figyelembe vesszük, akkor egy kicsit árnyaltabb lesz a kép, és a térszerkezeti jellemzők alapján a sorba beilleszthetjük a középkori magyar államot is, így a birodalmi térszerkezetek kisebb kihagyásokkal lefedik a térség rómaiak utáni történetét:

^{*} Egyetemi adjunktus – ELTE TTK FFI Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

- Az első tartós birodalmi tér: a Római Birodalom provinciái az 1–4. század között
- Gyenge peremi birodalmi terek koraszaka a 4–10. század között.
- Az áramlási csomópontra szerveződő és terjeszkedő korai Magyar Királyság korszaka a 11–14. században.
- Az európai dinasztiák nagyhatalmi szerepű Magyar Királysága a 14–15. században.
- Az Oszmán Birodalom beépülése a 16–17. században.
- A Habsburg Birodalom kiépülése a 16/18. századtól 1867-ig.
- Ausztria és Magyarország európai nagyhatalmi tere – a társbirodalom korszaka 1867–1918 között.

2. A Kárpát-medence mint európai áramlási csomópont

A Kárpát-medence területi tagolódását és térbeli áramlás vonalait földrajzi felépítése mellett földrajzi helyzete is befolyásolta: a medence.évezredek óta a különböző nagytérségek felől érkező hatásrendszerek áramlásainak érvényesülési területe volt és történetiségét dominánsan négy hatótér irányai határozták meg:

5. A Duna felső völgye – a közép-európai tér,
6. a Balkán és az anatóliai tér közvetett hatása,
7. Észak-Itália,
8. Kelet-Európa.

A négy hatótér felől különböző áramlási vonalak érték el és szeltek át a medencét, amely így Európa egyik legjelentősebb áramlási csomópontjává vált. Legjelentősebb áramlási zóna a Duna mentén alakult ki, összekötve a közép-európai és a balkáni hatótéreket. Az Alpok keleti és északi előtere, a Duna felső szakasza, valamint a Cseh-medence felőli hatások sok történeti korszakban igen erőteljes népességmozgással társultak. A 9. századig különböző kelta, germán és szláv törzsek érkeztek elsősorban a Morva-kapun keresztül a medence területére ebből az irányból, később pedig a Német-római Birodalomba tagozódó állami szerveződések (bajor, osztrák, cseh) közvetlen egyházi, politikai, katonai és gazdasági hatásai váltak ebből az irányból jelentőssé. A dunai áramlási vonal másik oldala, a balkáni tér is jelentős befolyással volt a medencére már a korai történeti koroktól kezdve. A balkáni Morava-kapu volt hosszú időn keresztül a Kárpát-medencébe irányuló, balkáni népek migrációjának, majd a bizánci, a bolgár és az oszmán államiség hatásainak legfontosabb gyűjtőpontja. A két legfontosabb irány mellett a nagytérség keleti előtere évezredek óta a népességmigráció meghatározó iránya volt, de jelentősége a 4. és 13. századok között az erős nyugat felé tartó migrációkkal komolyan megnőtt. Észak-Itália bizonyíthatóan már a római hódítás előtt, a különböző kelta törzsek mozgása révén szoros kapcsolatba került a medencével, majd a római birodalmi szerveződés ezt hosszú évszázadokra kiteljesítette. Ebben időleges törést, azaz irányfordulást az 5. és 9. század közti időszak hozott, de a keresztény Róma és Velence újra felerősítette ezt a hatásirányt. Az Észak-Itália és az Al-Duna közötti áramlási zóna igen komolyan érintette a medencét, de ennek a Száva mentén kialakult évezredek észak-balkáni áramlási vonalnak a szerepe a magyar területi struktúra megszilárdulásával folyamatosan csökkent és a magyar állam belső áramlási vonalává vált (Csüllög G. 2008).

3. Birodalmi terek váltakozása a Kárpát-medencében a Magyar Királyság előtt

3.1. Az első tartós birodalmi tér – A Római Birodalom provinciái

A Kárpát-medence történetében az első állami szerveződésű területi struktúra csak a római provinciákhoz köthetően jelent meg, de ez sem fogta még teljesen át a Kárpát-medencét. Az időszámítás utáni első évezred első harmadában a Római Birodalom uralta az áramlások találkozásának kulcsterületét a Duna és a Száva mentét. A rómaiak nem igényelték a Kárpát-medencében az egységes regionalizációs tér kialakítását, elsősorban a belső áramlások szabályozása és a külsők elleni védelem volt meghatározó céljuk. A több évszázados, és a Dunántúlt (Pannónia Prima és Valéria) a Dráva–Száva közét (Savia és Pannónia Secunda), valamint rövidebb időszakra Erdély és a Temes vidék (Dácia) egyes részeit a nagy mediterrán központi oikumenéhez kapcsoló római szerveződés ugyanakkor az egész Kárpát-medencére kihatott. A római területi struktúrát alapvetően az aktív térszíneket feltáró és összekötő birodalmi utak köré szervezett telepítések és civitas peregrinák (romanizált helyi népek területi szerveződései) alkotják. A Pannóniát szervező utakból három volt meghatározó szerepű: az északi irányú Itáliából a Baltikum felé, a Száva–Duna mentén Itáliából Észak-Balkánra tartó és a kettőt összekötő dunai limes menti. Ebből adódóan az utak (áramlási irányok) találkozásánál erőteljes katonai, közigazgatási és gazdasági centrumok (Poetovio, Savaria, Vindobona, Carnuntum, Aquincum, Neviudunum, Siscia, Singidunum) épültek ki, amelyek a négy pannóniai provincia strukturális felbomlása után a későbbi évszázadok térfolyamataira is hatottak. Ettől eltérő volt a dáciai útvonalak és centrumok szerepe, amelyek nem a fő birodalmi útvonalhoz, hanem egy leágazás mentén a szűkebb térség gyors és szó szerinti kiaknázását szolgálták. Rövid működésük és gyengébb kiépítettségük ellenére, Erdély domborzati zártágát és tagoltságát előnyként értékelő népek újra, meg újra megpróbálták feléleszteni a római térstruktúrát

3.2. Gyenge birodalmi peremek terei 4–10. század között

A „barbár” népmozgásoknak a volt provinciák felé irányuló migrációja és azok területén az uralmi struktúra kiépítésének szándéka egészen a 7. századig meghatározta a medence európai helyzetét és a benne kialakuló állami térszervezési kísérleteket. Az egymás után következő hun, gót, gepida, langobard, népesség a romanizált térségek hasznosítására és uralmára törekedett. A történelmileg rövid időszakok, a birodalom belsejébe jutás célja és az állandóan változó erőviszonyok miatt nem építettek ki tartós és önálló térstruktúrát. A Hun Birodalom számára a Kárpát-medence a rómaiak elleni felvonulás igen fontos területét jelentette, ezért térstruktúrájában a hadi mozgásoktól és céloktól függő elemek jelentek meg elsősorban. A fennállás rövid időtartama miatt azonban nem tisztázható a birodalmon belüli későbbre tervezett funkciója. A gótok, gepidák és langobardok medencén belüli területi elhelyezkedését egymás elleni harcaik, és a volt provinciákba való betelepülés sikere szabta meg. A hatodik század végétől megváltozott a térség geopolitikai helyzete. Olyan népek is bekerültek a Kárpát-medencébe, amelyeknek korábban közvetett kapcsolatok sem voltak a Római Birodalommal (avarok, északi szlávok. A Dél-Dunántúl egy részén, és a Dráva – Száva mentén, fennmaradt a késő római struktúra folyamatosága. A korszakban meghatározó és a magyar területiségre kiható avarság államszerveződési jellege azonban nehezen rekonstruálható. A késő római struktúra megújítási kísérletei két területen történtek meg, egyrészt a frank-morva „Pannónia rekonstrukció”, a 9. század elején az Oriens tartományhoz (803–828) tartozó Pannonia Inferior és Superior megszervezése, másrészt a bolgárok részéről az Erdély belsejébe nyúló Bolgár végek kialakítása. További törekvés volt a római előtér újraszervezése a Morva és Garam között, ahol a morva népesség alakított ki határozott területi megjelenítést.

4. A Magyar Királyság egységes állami terének birodalmi jellemzői a 16. századig

A második évezred elején a Magyar Királyság megszervezésével jött létre először a teljes Kárpát-medencét átfogó és a beérkező áramlásokat sikeresen szűrő, ellenőrző és tartós határokkal lezáró politikai tér. A magyar állam területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal két medencei bejáratának – északon a Morva-, délen a Morava-kapu – uralma volt, mivel ezek hosszú időn keresztül a Kárpát-medencébe irányuló áramlások és külső területi törekvések (Német-Római Császárság, Bizánc, majd Oszmán Birodalom) legfontosabb ütközőpontjait jelentették. A Duna menti fő átáramlási zóna lezárásához azonban a határok katonai védelme nem lehetett elégséges, mivel az áramlások bizonyos formái és azok hatásai – a szórványos népességmigráció, vallási, kulturális, gazdasági elemek diffúziója stb. – természetesen nem szűntek meg, ezért a magyar állam területi egységének és működésének fontos biztosítója lett az áramlások megfelelő szervezése és térszerkezeti beépítése. Az áramlási zónák és az egyik fő áramlási csomópont uralása mellett, a magyar állami tér birodalmi formában, dukátusok, tartományok (Erdély, Szlavónia, Horvát Királyság) és katonailag uralt területek (délnyugati bánóságok) megszervezésével építette be területiségébe térbeli terjeszkedését, sőt ezeket tartósan uralni is tudta. Így Szent Istvántól Károly Róbertig egy belső szerveződésű, komoly területi tagoltságú, kifelé növekvő és birodalmi kritériumokat mutató állami tér, a Magyar Királyság lett a meghatározó a közép-európai térben. Erőteljesebb és további külső terekkel összefűződő birodalmi jellemzők határozták meg az európai dinasztiák Nagy Lajos és Luxemburgi Zsigmond, valamint Hunyadi Mátyás államát. A Kárpát-medencében a magyar állam a földrajzi térből egységes struktúrát hozott létre és hosszú évszázadokon keresztül semlegesíteni tudta a külső hatásirányokat, nyugat felé az azonos felépítésű és erős államisággal, dél felé pedig a szlavón-horvát balkáni előtér tartományi beépítésével, a boszniai balkáni perem katonai ellenőrzésével, valamint a Duna – Morava áramlási zóna erőteljes védelmi lezárásával (Suba J. 2007). Az egyik kulcselem, az áramlási kapuk és ezzel a Duna menti áramlások uralmának 16. század eleji elvesztése vezetett egyrészt a korona és az ország jelentős részének a Habsburg birodalomba való csatolásához, valamint oszmán uralom alatt szűzöven évre a Balkán és a Kárpát-medence egy részének közös állami térbe foglalásához.

5. Európai nagyhatalmi birodalmak ütközése a Kárpát-medencében

A Kárpát-medencében a 16. század elején jelentek meg újra külső hatalmi centrumok területi folyamatai a több évezredes nyugati és déli áramlási zónák irányából. A 15. században a magyar állam birodalmi eszközökkel még uralni és irányítani tudta mind a Duna felső folyása, mind a Balkán felől érkező áramlásokat. A 16. század elején azonban a nyugati hatást kezelő dinasztikus politika függési következménye és a balkáni, török ellenes katonai megoldás kudarca egyszerre jelentkezett, ez pedig a sokáig egységes magyar állami tér sajátos felosztását eredményezte, amelyet elsősorban az Oszmán Birodalomnak Bécs elfoglalására irányuló folyamatos törekvése és ezzel összefüggésben a katonai szerveződésre épülő oszmán területi struktúra kiépítése kényszerítette ki. A két eltérő struktúrájú, ázsiai és európai birodalom területisége Európában egyedülálló módon fonódott egymásba. Az oszmán cél, Bécs és a Duna völgyének elfoglalása elsősorban a medence és a magyar állami tér Balkánhoz kötését jelentette volna. A Habsburgoknak, mint meghatározó európai hatalomnak viszont közép-európai hatalmi térük védelmében érdekük volt a királyság területi egységének megőrzése és a Balkántól való elhatárolása.

5.1. Az Oszmán Birodalom

Az oszmán területi törekvés a politikai és katonai célok gyors elérése érdekében figyelembe vette a magyar állam kárpát-medencei regionális tagolódásának sajátosságait is. A 16. század eleji török előrenyomulások a Duna és a Száva déli mellékfolyóinak háttérterületeit, majd a völgyi kijáratokat és a hozzájuk tartozó aktív és előtér térszíneket szerezték meg. Amikor a bánságok után 1521 és 1526 között a Morava kaput – Szerém és Valkó vármegyéket Nándorfehérvárral és Péterváradral – is megszerezték, először jutottak a hosszabb hadjáratokhoz szükséges felvonulási területhez a Kárpát-medencén belül, így nem függték a balkáni utak évszakoktól függő használhatóságától (Nagy M. M. 2008). 1541-ben megtörtént az ország politikai terének felosztása: a magyar korona államiségát Habsburg fő alatt továbbvivő királyi területektől a törökök elszakították és birodalmukba tagozták az általuk meghódított területet. A déli, Balkánnal szomszédos térségek (Szerémség, Bácska és Temes) mellett a török által uralt terület főleg az ország középső (Dél-Dunántúl, Kis- és Nagy-Kungszág, Jászság, a Közép-Tisza vidék árterei), áramlásokban korábban kevésbé érintett, valódi központokkal nem rendelkező részéből állt. A déli területeken kívül a megszerzett központok jelentős része az ütköző zónákban volt. Már voltak kísérletek a felvidéki területek megszerzésére is, valójában a törökök hosszú távú célja elsősorban nem a teljes magyar állami tér, a Kárpát-medence uralma lehetett, hanem a Magyar Királyság által megszakított Duna menti – Közép-Európa és a Balkán közötti – áramlási zóna felélesztése és uralása, természetes központjának, Bécsnek a megszerzésével. A meghódított területen megszüntették a megyeszerveződést, bevezették a török katonai közigazgatást, a vilajetek és szandzsákok rendszerét, valamint az igen szigorú adórendszert.

Az oszmán hatalmi politika eredménye volt a többszintű keleti birodalmi struktúrát kifejező, az Oszmán Birodalom alá tartozó, de önálló politikai törekvéseket és korábbi struktúrák folyamatosságát képviselő Erdélyi Nagyfejedelemség létrehozása.

5.2. A birodalmak ütköző zónája

A két birodalom érintkezése az erőviszonyok részbeni kiegyenlítődése révén a 17. század végéig a Kárpát-medence belső területén húzódott. A hódoltsági vonal helyzetét és jellegét azonban a korábbi magyar állam térszerkezeti sajátosságai is befolyásolták. Az újabb és újabb hadjáratokban megnyilvánuló oszmán törekvések következtében a Drávától a Felvidékig erős és tartós ütköző zóna jött létre. Ebben a zónában rögzült a magyar királyság védelmi vonala, ahol a törökök csak a bécsi főirányhoz szükséges Balaton – Esztergom – Buda – Eger vonalon tudtak jelentősebb várakat elfoglalni. Ezen a végvárvonalon a folyamatos hadiállapot és a várkatonaság fenntartása komoly terhet jelentett mindkét oldalnak és ezt a terhet elsősorban a környező térségek viselték, ezért itt a népesség és a településhálózat megritkult, sőt az ütköző zóna bizonyos részein elnéptelenedő pusztulási terek jöttek létre. A hadjáratok és az azt követő békekötések időszakonként változtatták a két birodalom politikai hatóterét.

5.3. A Habsburg Birodalom

A Habsburg hatalom a jelentősen összezsugorodó magyar királyság területén, annak birodalmon belüli önállóságát meghagyva, a birodalmi rendszerbe illeszkedő katonai igazgatású főkapitányságokat alakított ki, amelyek területe alapvetően a megmaradt regionális hatótereket fedte le: (Horvát, Vend, Balaton-Dráva közti, Duna-Balaton közti, Bányavárosi Felső-Magyarországi). A korábbi áramlási struktúra megszakadása és keleti térségek Bécs-

től való távolsága kétpólusúvá tette a királyi Magyarország területét: nyugaton a kisalföldi térség vált Bécshöz kötődve jelentős centrumtérséggé, míg keleten a Felső-Tiszavidék és Szepesség közötti városi zóna főleg az Erdélyi Nagyfejedelemséggel kialakuló kapcsolatok révén szerveződött jelentős centrumtérséggé. A 18. századi Habsburg birodalom az új területi struktúrába saját belső és külső politikai céljainak megfelelően építette be mind a korábbi (közigazgatási rekonstrukció), mind a 17. századi (alföldi területi folyamatok továbbvitele) térszerkezeti összetevőket, kiegészítve az új struktúrákkal: betelepítési terek, határvidékek (Gulyás L. 2009). A Habsburg politikában egészen a birodalom felbomlásáig fontos szerepet kapott a balkáni áramlások elzárása. Valószínűleg ezért nem merült fel a részükről komolyan a törökök európai hatalmának végső gyengüléséig – az 1850-es évekig – a végleges szétdarabolás gondolata, amikor Ferenc József a Bach korszak állami struktúrájával tett egy sikertelen kísérletet az országnak osztrák tartományokká alakításával.

Irodalomjegyzék

- Csüllög G.* (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebenyi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334–341.
- Gulyás L.* (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In: Horváth Gy. (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs-Budapest. 2009. pp. 25–44.
- Nagy M. M.* (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: Közép-európai Közlemények 2008/1. pp. 80–85.
- Suba J.* (2007): A magyar államter elhatárolódásának kérdéséhez. In: Gulyás L. (szerk.): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Baja, 2007. pp. 439–443.